

Др Оливера Стефановић
Београд, Народна библиотека Србије

УДК 528.9(497.11)"18"

СРПСКА КАРТОГРАФИЈА 19. ВЕКА

Географска карта претставља картографски, географски и историјски документ временска у коме је настала. Картографија у 19. веку веома се разликује од картографије претходних столећа. Крајем 18. века нестају нагађања и бесмислена уношења непостојећих података, белине на картама само указују да датим подручјем нису прошла стручна лица. Решена су приказивања треће димензије у ортогоналној пројекцији и на равни карте. Захваљујући развоју геодезије, напретку математичких наука и графичкој вештини, картографија је престала да буде незнањима ограничена наука. Она је постала сасвим зрела наука, строго одређеног предмета. Тај историјски развитак картографије Балканског полуострва до сада је недовољно проучен.

Србија заузима посебно место у развоју картографије балканских земаља у 19. веку. Својим изузетним положајем на Балканском полуострву, на раскршћу путева југоисточне Европе и у граничном појасу утицајних сфера великих сила, имала је стратешки значај, па је код европских картографа била предмет посебног географског проучавања и картирања. Историја картографије Србије у 19. веку одражава постепени развој српског друштва, од патријархалних облика до развијеног друштва какво је на крају формирано по европским стандардима. Упоредо са развојем државности Србија се посебно осамосталивала и у картографској делатности, да би се, нарочито у последњој четвртини века, својим оригиналним радовима укључила у европску картографију.

Уз развој географије и картографије у 19. веку развила се и историја картографије. Нагомилана грађа захтевала је обраду, каталогизацију и научну класификацију. Практичне потребе довеле су до вредновања карата, њихове

селекције и научне критике. Опште интересовање научника за географским упознавањем још увек недовољно познатих земаља Балканског полуострва резултирало је низом студија са картографским приказима ових подручја. Наши истраживачи, првенствено везани за Беч, следили су токове науке, па се и код нас од друге половине 19. века почињу развијати историјска географија и историја картографије. Међу првим проучаватељима картографије наших земаља у 19. веку био је Феликс Каниц (Felix Kanitz) са својим радом *Beitrag zur Kartographie des Furstenthums Serbien*, објављеним у списима бечке Академије наука 1863. године. Зачетник јужнословенске историјске картографије Петар Матковић објавио је у часопису Књижевник бр. 1 за 1866. годину рад под насловом *Najnovija kartografija o jugoslovenskih zemljah*. У овом раду он је дао кратки историјски преглед картографије земаља под турском влашћу деветнаестог века, до 1865. године. Доста детаљно је анализирао географску и топографску вредност карата које су по њему имале научну основу.

Међу првим српским радовима из историје картографије је расправа Анта Алексића *Грађа за картографију и за географију Србије*, објављена у Годишњици Николе Чупића за 1883. годину. Миливоје Николајевић објавио је преглед *Новија географско-картографска књижевност Балканског полуострва* у Београду 1890. године. У том раду он пружа увид у географско познавање Балканског полуострва од почетка 19. века и даје преглед најважнијих карата.

У последњој деценији прошлог века Јован Цвијић је основао прву рефералну публикацију за праћење географске и картографске литературе. Његов *Преглед литературе о Балканском полуострву* прво је објављен у часопису Дело 1894. године, а затим кренуо и као самостални часопис. До 1905. године изашло је пет свезака, у којима налазимо богат извор не само за текуће картографске публикације, већ преко њих и за историјат картографије Балканског полуострва. Опсежним рефератима Цвијића и његових сарадника критички су оцењене географске монографије и карте.

За проучавање картографије Србије на почетку 19. века, значајна је студија Николе Радојчића *Географско знање о Србији почетком 19 века*, објављена у Београду 1927. године. То је у ствари преглед географског познавања Србије и српских земаља од средњег века до тридесетих година 19. века, са освртом на све значајне карте. Радојчићево дело, малог обима, имало је велику улогу у развоју српске картографије.

Илија Синдик у свом раду *Задатак и значај историјске картографије*, објављеном у Гласнику географског друштва св. 18 за 1932. годину, поставио је основе за организацију рада на истраживањима и проучавању историје картографије наших земаља. Био је то одјек Првог међународног конгреса за историјску географију, одржаног у Белгији, и Трећег конгреса словенских

географа и етнолога, одржаног у Београду 1930. године. На тим конгресима закључено је да се у свим европским земљама израде инвентари старих карата и да се приступи издавању каталога и корпуса картографских споменика. Од тада је прошло седамдесет година, сређене су и каталогизиране многе европске картографске збирке и објављени бројни стручни и научни радови, али је картама 19. века код нас посвећено недовољно пажње.

О најважнијим картама 19. века најопштије се можемо обавестити из дела Мирка Марковића *Geografska bibliografija Jugoslavije od početka 16. veka do 1970. godine*, Загреб 1978. и 1980. године. У њој су по географским целинама библиографски описана дела, а свако поглавље се завршава прегледом карата и планова. Библиографијом нису исцрпљене све публикације и нису обухваћене све карте и планови. Библиографски описи нису потпуни, недостају понекад и основни подаци, али ипак је то за сада најпотпунија географска библиографија и најшира библиографија карата за српске и југословенске земље.

Највећи недостатак за историју српске картографије је то што нема једну стручну студију о свим најважнијим картама 19. века које се помињу у литератури. Углавном се побрајају карте, дају реферати о њима, али нема прегледне критичке студије, па према томе ни историје српске картографије 19. века.

Историјски догађаји директно су утицали на развој картографског приказивања Србије у 19. веку. У развоју картографије наше земље разликујемо четири периода, и то према ратовима вођеним у 19. веку и Берлинском конгресу, као главним узроцима развитка картографије Балканског полуострва.

Први период почиње тешком борбом за ослобађање од Турака, тако да су послове картирања и проучавања Србије обављале друге државе, нарочито Аустрија. У другом периоду који почиње од четрдесетих година 19. века Србија се постепено материјално и културно развијала, па су и карте све више постајале неопходна потреба друштва. Упоредо са развојем културних, научних и војних установа развијала су се како географска истраживања тако и српска национална картографија. Трећи период почиње оснивањем Географског одељења Главног Генералштаба 24. јануара 1876. године. Србија следи процесе који су већ били завршени у већини европских држава, где су државне власти, преко војних институција, извршиле премеравање и картирање својих територија. Четврти период у развоју српске картографије 19. века почиње повратком Јована Цвијића у Србију, после завршеног доктората, као и његовим постављењем за професора географије на Великој школи 1893. године. То је период развоја српске картографије на научној основи.

Приказивање Србије на географским картама у оквиру наведених периода показује и неке правилности које се могу изразити у виду општих закључака.

У току првог периода, приказивање Србије у склопу великих територија европске Турске, Аустрије и Мађарске показало се доста коректно, јер ситно-размерна карта овако великих територија захтева једноставну редукцију прилично обилног материјала сабраног у ранијим периодима. Од способности картографа да уочи битне елементе терена зависио је и успех генерализације слике Србије на картама. Тако се у почетку јављају сажете географске представе Србије које у крајњој линији не пружају ништа ново. Али су те карте у општем развоју приказивања Србије ипак значиле корак напред, јер су се, у поређењу са сличним картама из ранијих периода, показале далеко успелијим и тачнијим. Тиме је омогућено равномерно уклапање Србије у ситноразмерне представе било којег дела Европе. Непрекидно понављање ових карата довело је само до различитих варијанти редукције. Због тога долази до zasiћења приказа Србије на ситноразмерним картама. Повремене средњеразмерне карте (Веис, Лапис, Артман) знатно превазилазе истовремене ситноразмерне карте. Оне су израђене на основу богатог искуства аутора, усавршенијом техником, док се у садржају највише ослањају на компилацију ранијих карата. Њихова вредност зависи, у првом реду од од успеха те компилације, то јест од способности аутора да на својој карти прикаже оно што је најпотребније и најтачније. За даљи развој приказивања Србије на географским картама било је нужно доћи до нових теренских података који се не би заснивали, као до сада, на простом запажању, него на географским и топографским научноистраживачким радовима.

Израда географских карата у првом периоду показала се као једино могуће привремено решење у предгеодетској фази. Зато се при крају четврте деценије 19. века картографско приказивање европске Турске нашло на прекретници. Њено географско познавање је веома оскудно и управо сразмерно њеној картографској слици. Најбоље решење би било директно снимање терена. О таквом решењу за читаву европску Турску није тада могло бити ни говора, јер политичка ситуација, а и многи други предуслови, нису могли бити испуњени. Систематско научно географско проучавање и испитивање показало се као једино могуће решење за даље приказивање европске Турске на географским картама. Могло се претпоставити да ће тим путем добијени материјали ипак моћи да пруже услов за настанак неке солидније крупноразмерне карте.

Други период развоја обележен је почецима научних истраживања европске Турске наших научника. Јављају се бројни радови у којима се прикупља географска грађа, дају географски описи, што је једна од последица велике заинтересованости европских држава средином 19. века за турске поседе у Европи. За географско упознавање српских земаља било је значајно оснивање Друштва српске словесности 1842. године, као и увођење наставе географије на Великој школи 1853. године. У *Гласнику Друштва српске словесности* из 1847.

године почињу да се објављују географски описи појединих српских округа, најчешће пропраћени приложеним картама. То су све биле припреме за веће подухвате. На њима су домаћи стручњаци, углавном српски официри, стицали прва искуства у изради и умножавању карата у каменорезници кнежевске топографије, основаној 1846. године (А. Медовић, И. Печар, С. Обрадовић, Ј. Мишковић и др.). Дескриптивни карактер ових радова био је од користи јер је дао основе за упознавање српског народа са својом земљом. Резултати истраживања користили су се при састављању нових карата Србије крупнијих размера. Те карте су биле засноване на аутентичном познавању домаћих прилика и описиваних округа. Иако су то били елементарни географски покушаји ентузијаста још сасвим неразвијене домаће науке, они су утрли пут каснијим школованим географима. Средином 19. века Србија се материјално и културно развила, али домаћа картографска делатност још није могла да преузме све послове око премеравања земље, па је разумљиво што су се неки подухвати поверавали странцима.

Значајан напредак у изради географских карата постигнут је захваљујући прикупљеном картографском материјалу који се показао далеко тачнијим и опсежнијим од свих ранијих. Сви елементи приказани на географским картама далеко су издиференциранији у односу на раније. Тако се код приказа рељефа уочавају његови основни облици: планине, котлине, поља, клисуре и сл. Готово све учтане планине имају називе са убележеним највишим висинским тачкама. Велики напредак је постигнут и у уношењу објеката који своје значење и знаке задржавају и на данашњим картама. Положаји тих објеката условљени су картографском мрежом која се све чешће јавља на картама пред крај другог периода.

Читава слика Србије дошла је при крају другог периода на ону тачку развоја од које је даље било нужно извршити топографски премер и приказати целу територију на крупно размерним картама, односно плановима. Тиме би се њено приказивање усагласило са степеном приказивања осталих развијених европских држава. Тај је задатак успешно извршен у следећем, трећем периоду, када су предузета геодетска премеравања целе Србије.

Трећи период развоја српске картографије почиње формирањем Географског одељења, као другог одељења Главног генералштаба, са задатком да изради карту Србије у што већем размеру. Оснивање Географског одељења било је од посебног значаја не само за српску војску већ и за картографију уопште, јер се од тада ова делатност развија у оквиру посебне, специјалне установе. Тиме је Србија следила процесе који су већ били завршени у већини европских држава, где су државне власти преко војних институција одвајале средства за премеравање и картирање својих територија. Иако са минималним кадром (начелник и четири официра), уз сарадњу прикомандованих официра,

приправника за ђенералштабну струку, Географско одељење је отада почело да врши, више или мање систематски, први топографски премер целе тадашње Краљевине Србије. На основу овога оригиналнога премера у размери 1:50.000, састављена је исцрпна и репродукована у тадашњем Географском одељењу прва српска специјална карта у размери 1: 75.000, са изохипсама на 50 м сквидистенције.

Четврти период започиње тек крајем 19. века. То је нов период развоја српске картографије на правој научној основи. Јован Цвијић је окупио око себе и формирао читаву плејаду географа, који су на пољу географије као науке у свим њеним научним дисциплинама дали велики допринос. Они су израдили велики број прегледних карата, школских зидних карата и атласа, те карата уз текстове у разним географским делима (В. Карић, Ј. Драгашевић, М. Јорговић, Ј. Бешлић, М. Убавчић и др.). Развоју картографије допринео је и Географски завод на Великој школи, основан 1894. године, чији су чланови били уједно и најпознатији картографи.

Након завршетка геодетско-топографских радова у Србији настаје много нових карата које више нису засноване, као раније, на несигурним обавештењима и путописима, или, као касније, на произвољним скицама, копирањима или компилацијама ранијих дела, него се ослањају на праве, директно са терена снимљене податке. То су прве праве, модерне географске карте Србије у пуном смислу те речи и данашњем схватању тог значења.

Све карте на којима је тачно приказана Србија после завршеног катастарског премера засноване су на резултатима тих премера, или се ослањају на прве карте настале премерима. Оне су, дакле, само размерне варијанте карата технички побољшане у штампању, боји, реанбулацији и преправљању детаља, са не промене-ним садржајем, док им се смисао и намена мењају. Зато је крај 19. века схваћен и као крај свих оних утицаја под којима се битно мењала слика Србије на географским картама у току њене историје.

У четвртом периоду, након катастарских премеравања, дат је приказу Србије на географским картама онај потпуни, прави и тачан облик какав су јој желели да дају картографи током њене историје.

Изучавање развитка картографије као науке, њених основних етапа и законитости, важно је поглавље теоријске картографије. Као основа за истраживања развоја картографије користе се карте које су се сачувале кроз разне етапе развоја друштва, од најстаријих времена до данас. Карте чине основни извор у доношењу закључака о стању картографије у одређеном периоду развитка. За историју картографије, поред карата, од посебне су важности као непосредни извори географски радови из периода на које се истраживање односи, као и опис прибора и метода који су примењивани при изради карата.

Литература

1. Алексић Анте : *Грађа за картографију и за географију Србије.*- Београд, 1883.
2. Kanitz Felix: *Beitrage zur Kartographie des Furstenthums Serbien.*- Wien, 1863.
3. Matković Petar: *Najnovija kartografija o jugoslovenskih zemljah.*- Zagreb, 1866.
4. Радојчић Никола: *Географско знање о Србији почетком 19 века.*- Београд, 1927.

Резиме

Српска картографија 19. века, почиње преписаном бакрорезном картом Саве Текелије са самог почетка века, а завршава се узорним, оригиналним и научно заснованим делом Јована Цвијића.

Аустријски картографи су готово једини и најважнији чиниоци приказивања Србије на географским картама у првој половини 19. века, што је у складу са историјским збивањима. Карте аустријских картографа по квалитету и квантитету знатно премашују карте осталих европских картографа. Немачки, француски и руски картографи који повремено улазе у први план не дају битно обележје развоју приказивања Србије на географским картама, и нису носиоци развоја ни у једном њеном периоду.

Из практичних војних разлога географска истраживања Србије првенствено су се развијала у војсци, где су стицана и најдрагоценија искуства. Одлуком српског Главног Генералштаба, 1876. је основано Географско одељење, коме је стављено у дужност да изради карту Србије у што већој размери. Тиме је настао нови период за српску картографију. Све веће потребе друштва су појачале захтеве за најразноврснијим картама, а били су створени сви научни, стручни и технички услови да се тим захтевима удовољи. До краја 19. века изашло је много општегеографских, тематских карата Србије европских картографа, али оне више нису имале значаја за развој српске картографије. Својим оригиналним радовима, у последњој четвртини века, Србија се укључила у европску картографију.

Д-р Оливера Стефановић Сербская картография 19-ого века

Резюме

Сербская картография 19-ого века начинается переписанной выгравированной картой Савы Текелии с самого начала века, а кончается образцовым, оригинальным и научно обоснованным творчеством Йована Цвийича.

Австрийские специалисты по картографии являются единственными факторами в представлении Сербии на географических картах в первой половине 19-ого века, что было в соответствии с историческими событиями. Карты австрийских картографов и по качеству и по количеству значительно превосходят карты остальных европейских картографов. Немецкие, французские и русские картографы, время от времени входящие в первый план, не дают существенное значение развитию предоставления Сербии на географических картах и не являются носителями развития ни в одном промежутке времени.

По практическим военным причинам географические исследования Сербии, в первую очередь, развивались во вооруженных силах, в которых приобретался самый

драгоценный опыт. Решение сербского Главного генерального штаба в 1876-ом году основано Географическое отделение, которому наложено сделать карту Сербии, в как можно большем размере. Таким образом настал новый период для сербской картографии. Повышенный спрос общества усилил требования к выработке самых разнообразных карт, а были созданы и все научные, специальные и технические условия, чтобы удовлетворить этим требованиям. До конца 19-ого века напечатано множество обще-географических, тематических карт Сербии европейскими картографами, но они не оказали большое влияние на развитие сербской картографии. Своими оригинальными трудами в последней четверти века Сербия включилась в европейскую картографию.

Olivera Stefanović, Ph. D.
Serbian Cartography of the 19. Century

Summary

The Serbian Cartography of the 19. Century, begins with the Rewritten plated Map of Sava Tekelija, from the early beginning of the Century, and ends with the original and scientific Model of the Work of Jovan Cvijić.

The Austrian Cartographers are almost the only and the most important actors of the Representation of Serbia in Geographical Maps, in the first half of the 19. Century, which is certainly in concordance with the historical occurrences. The Maps of Austrian Cartographers exceed significantly in quality and quantity the rest of the Maps of other European Cartographers. German, French and Russian Cartographers, occasionally appearing in the first Plan, did not give any substantial tribute to the development of the Representation of Serbia on Geographical Maps, and they are not carriers of its development in any period.

From practical military reasons, the geographical research of Serbia were primarily developed in the Army, where were acquired the most precious experiences. In 1876, the Geographical Department was created, by the Decision of the Serbian HeadQuarter, which had the task to make the Map of Serbia in most larger Scale. Thereby, the new period for the Serbian Cartography has begun. The urge Needs of the Society have reinforced the demands for most various Maps, and all the scientific, expert and technical conditions were already developed to satisfy those demands. A lot of universal Geographical and Thematical Maps of Serbia, made by European Cartographers were published till the end of the 19. Century, but they still did not have any major importance for the development of the Serbian Cartography. In the last quarter of the Century, Serbia was included in the European Cartography, through its own original Works.